

MARIA G. REWAKOWICZ

University of Washington, Seattle, USA

mrewakow@u.washington.edu

Гендерний дискурс в сучасній українській літературі

Чимало критиків звернуло увагу на факт, що за останні два десятиріччя українська література помітно збагатилася не тільки на жіночу белетристику, але й тим більш на літературознавчі праці, пропоновані жінками. Можна б навіть і сперечатися, що в незалежній Україні саме жінки-літературознавці репрезентують найбільш цікаві і свіжі інтерпретації класики і сучасної літератури як теоретично, так і методологічно. Я саме постаралася представити найцікавіші зразки і жіночої критики, і жіночої белетристики, притім, наголошуючи на гендерних моментах і навіязуючи до теми збірника, а саме тілесности, там, де це наявно.

Зупинюсь на таких моментах: найперше розглядатиму зміну парадигми в літературознавчій методології і коротко згадаю про роботу двох центрів гендерних студій, відтак проаналізую деякі зразки жіночої белетристики, а в заключенні обговорюватиму загальну тенденцію жіночого дискурсу. Моєю тезою є те, що жінки пера в українській літературі періоду незалежності представляють виняткову прогресивність поглядів, а, притім, і європейськість світобачення. Іншими словами, Європа для них не так цей незнаний *Інший*, а навпаки, засвоєний і рідний *Свій*.

Нові інтерпретаційні стратегії

Після розвалу Радянського Союзу наступила радикальна зміна творчої парадигми, як у літературознавстві, так і в літературі. Перехід від ідеологізованого аналізу творів до більш теоретичного й новаторського читання відбувався відносно поволі, і факт, що цензура зникла, і наступила повна свобода вислову, все-таки автоматично не змінив старих аналітичних звичок. Помітним винятком у цій ситуації стали пропозиції групи літературних

дослідників, а саме Соломії Павличко, Тамари Гундорової, Ніли Зборовської та Віри Агєєвої. Завдяки цим критикам українське літературознавство збагатилося на феміністичну критику та психоаналіз. Їхні нові читання української класики причинилися, з одного боку, до переосмислення літературного канону, а з другого боку, до розширення його на голоси, котрі досі вважалися маргінальними. Наприклад, перша монографія про Івана Франка Гундорової має досить вимовний заголовок: *Франко — не Каменярь* (Melbourne 1996), виразно намагаючись боротися зі стертим кліше¹. Натомість монографія Павличко про Агатангела Кримського *Національність, сексуальність, орієнталізм* (Київ 2002), безумовно, старається повернути Кримському відповідне місце у встановленому каноні. Подібно і Агєєва в монографії *Жіночий простір: Феміністичний дискурс українського модернізму* (Київ 2003) намагається охопити цілий ряд талановитих письменниць кінця XIX — початку XX ст., тим самим, розширюючи жіночий дискурс того періоду поза іконічні постаті Лесі Українки та Ольги Кобилянської. Згадані критики найбільше спричинились до переосмислення літературного канону. Зборовська, своєю чергою, експериментувала в критичних жанрах, часто поєднуючи критику з особистими спогадами. В організаційному плані ці вчені жінки заснували у Києві Центр Гендерних Студій, видавали, щоправда, короткотривало електронний феміністичний журнал *Виднокола*, а Павличко ще й співзаснувала видавництво «Основи», метою якого було видавати в перекладі видатні тексти теоретичного, філософського та інтелектуального спрямування західних авторів. Саме в «Основах», наприклад, з'явилася в українському перекладі монументальна робота Сімон де Бовуар *Друга стаття*.

Центри гендерних студій

Оскільки феміністичний підхід в українському літературознавстві періоду незалежності найбільше відчувся в переосмисленні літературного канону, то питання національної ідентичності стало помітним, особливо якщо порівняти діяльність двох центрів гендерних студій, у Харкові та в Києві. Обидва центри були засновані приблизно в той самий час, тобто в половині дев'яностих років, і обидва стали відносно відомими завдяки конкретним особистостям. У Харкові — це подружжя Іріни та Сергія Жерьобкіних, а в Києві — це головно Соломія Павличко і вже мною згадані Гундорова, Зборовська та Агєєва. І хоча київський центр не проіснував довго, мабуть, передчасна смерть Павличко наприкінці 1999 року великою мірою спричинилася до того, все ж навіть їхня короткотривала діяльність залишила сліди у формі видань, ряду монографій і періодичних наукових досліджень.

¹ Щоправда, у Гундорової з'явилася теж і нова монографія про Франка під заголовком *Франко не Каменярь. Франко і Каменярь*, Київ 2006.

Київський Гендерний Центр — це передусім центр літературознавчих студій, ціллю якого було введення нових методологій, використання фемінізму та психоаналізу для нових читань української класики і нової літератури. Харківський центр підходив до фемінізму більш теоретично і скеровував свою увагу головню на соціальних та філософських питаннях, торкаючи літературні теми відносно рідко. Разом з тим, увага центру спрямовувалася перш за все на цілий пост-радянський простір, аніж специфічно українську проблематику.

Першою монографією, у якій Жерьобкіна розглядає питання фемінізму і жіночого руху в Україні, була праця, видана в 1996 році під заголовком *Женское политическое бессознательное. Проблема гендера и женское движение в Украине*. Це дослідження Жерьобкіної великою мірою становить її відгук на книжку Марти Богачевської-Хом'як *Feminists Despite Themselves. Women in Ukrainian Community Life, 1884–1939*, яка появилася в українському перекладі у Києві рік раніше під заголовком *Білим по білому. Жінки в громадянському житті України, 1884–1939*. Тематично й теоретично праця Жерьобкіної значно ширша від Богачевської-Хом'як, проте вона широко користується дослідженням американської вченої, судячи з кількості приміток. Однак Жерьобкіна заперечує головну тезу Богачевської-Хом'як про те, що жіночий рух в Україні кінця XIX і перших чотирьох декад XX століття одночасно і феміністичний, і націоналістичний. Жерьобкіна особливо підкреслює факт, що сучасні жіночі організації в Україні великою мірою неоконсервативні й назагал наставлені вороже до фемінізму². Вона приписує їм націоналістичну ідеологію і намагання конструювати *Іншого* (тобто Росію) як ворога³. На її думку, націоналізм і фемінізм себе взаємно виключають і не можуть співіснувати. Цей погляд, однак, не витримує критики, коли йдеться про держави з колоніальним чи напівколоніальним статусом, як Кумарі Джаявардена правильно зауважила у своїй книзі⁴. Іншими словами, поєднання боротьби за національне визволення та за права й рівність жінок — цілком не українська винахідка, а закономірна парадигма для всіх тих, що підлягають імперському тиску.

Повернімось до діяльності Київського Гендерного Центру і його головних представниць. Безсумнівно, мотором цієї школи була критична творчість Соломії Павличко. Вона мала винятковий талант розбурхувати консерватизм академічної науки контрверсійними темами й підходами. Її монографія *Дискурс модернізму в українській літературі* (1-е й 2-е видання, 1997-го і 1999-го років) — це, мабуть, найкращий зразок неортодоксального аналізу модернізму. По-перше, Павличко зосередилася не на літературних

² І. Жеребкіна, *Женское политическое бессознательное. Проблема гендера и женское движение в Украине*, Харьков 1996, с. 35.

³ Там само, с. 51.

⁴ К. Jayawardena, *Feminism and Nationalism in the Third World*, London 1986, с. 25.

текстах, як це звичайно прийнято, а на критичному дискурсі про ці тексти. А по-друге (і це стало навіть більшою контроверсією), в центрі уваги вона поставила дружбу Ольги Кобилянської та Лесі Українки, зупиняючись на їхньому листуванні з лесбійським підтекстом. Немає сумніву, що настанова на гендерному читанні українського раннього модернізму було новим в українському літературознавстві.

Щодо вкладу Павличко у феміністичний науковий дискурс, то ряд її статей, які друкувалися в українських та англомовних виданнях, були зібрані посмертно і видані у книжці *Фемінізм* (Київ 2002). Її зацікавлення фемінізмом не зводилося тільки до використання його як нового методологічного підходу до літератури. Вона брала активну участь у боротьбі за права і рівноправність жінок, часто висловлюючи свої погляди на тему консервативних тенденцій у жіночих організаціях або в політичному процесі⁵. Літературознавчі зацікавлення Тамари Гундорової виходять поза рамки фемінізму й гендерних студій, проте її праця про Ольгу Кобилянську *Femina melancholica. Стать і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської* (Київ 2002) виразно ситуює її у феміністичному колі критиків. Гундорова не поминає питання напівлесбійського листування між Кобилянською та Українкою, але наголошує їхній конструйований характер і ставить його в платонічний контекст, тим самим дещо відходить від позицій, пропонованих Павличко. Гундорова вибирає найбільш важливі події і зв'язки в житті Кобилянської і зіставляє їх з літературними текстами письменниці в такий спосіб, що теми такі, як фемінізм, націоналізм, сексуальність, двостатевість розглядаються не тільки тому, що Кобилянська зосереджувалася на них у своїх творах, а ще й тому, що її життя також вкладалося в подібні рамки. Результат такий, що *Femina melancholica* читається не стільки як типова літературна біографія, а радше як медитація над багатьма ідентичностями Кобилянської: як української письменниці, проте, з німецькими початками, як феміністки, як 'нової жінки', котра все ж мріяла одружитися. Усі ці ідентичності Кобилянської, наполягає Гундорова, сягають корінням у лімінальність, тобто у стан нез'ясованости, стан міжбуття. Найважливішим вкладом письменниці, Гундорова переконливо аргументує, є створення нової культурної парадигми в українській літературі, парадигми, яка поєднає в собі фемінізм, націоналізм, і модернізм. До того ж, ставлячи творчість Кобилянської у європейський контекст, Гундорова доводить, наскільки співзвучними були проблеми, обговорювані українською письменницею, з проблемами, про які писали в своїх книгах інші модерністи періоду кінця століття.

Віра Агєєва заслуговує на увагу особливо своєю редакторською роботою. Це, звичайно, не означає, що у неї немає солідних монографій. Крім вже

⁵ Прикладом цього може бути її стаття *Progress on Hold. The Conservative Faces of Women in Ukraine*, [в:] *Post-Soviet Women. From the Baltic to Central Asia*, ред. М. Buckley, Cambridge 1997, с. 219–234.

згаданого *Жіночого простору*, вона — автор праць про Олексу Слісаренка, про українську імпресіоністичну прозу та про Лесю Українку (ця остання під заголовком: *Поетеса зламу століть. Творчість Лесі Українки в постмодерній інтерпретації* (Київ 1999). Але завдяки її редакторській роботі, як директора серії «Текст плюс Контекст» у видавництві «Факт», появились цікаві видання, які представляли або мало відомих в Україні письменників (як-от Юрій Косач), або класиків, але в іншій критичній перспективі. Тут особливо заслуговує на увагу книга *Три долі*, яка зібрала в одному томі твори Марка Вовчка, писані як українською, так і російською мовами. Крім того, у *Трьох долях* поміщені критичні статті М. Зерова, В. Домонтовича, Павличко, Ксені Кебузінської та самої Агеевої. У подібному ключі видано книгу про *Лісову пісню* Лесі Українки. Крім цієї серії, Агеева також зредагувала два збірники статей з гендерним спрямуванням. Це *Гендер і культура* (2001) і *Гендерна перспектива* (2004). Обидва ці видання включають авторів України і Заходу.

Проте найбільш інтригуючим доробком київського центру є критичні праці Ніли Зборовської. Вона єдина, хто виступає і як критик, і як письменниця. Наприклад, її збірник статей *Феміністичні роздуми: на карнавалі мертвих поцілунків* (Львів 1999) включає її критику і щось на кшталт фіктивних споминів. На цю другу частину Зборовська видумує нову персону-автора і називає її Марією Ільницькою. Такою містифікацією Зборовська виразно намагається зломити звичний горизонт сподівань (вживаючи термін Х.Р. Яусса), якщо йдеться про параметри літературної критики. Зборовська як критик практикує те, що американська літературознавець Елейн Шовалтер називає «feminist critique» і «gynocritics», тобто подає феміністичні інтерпретації творів письменників та аналізує твори письменниць. Вона розглядає твори сучасних Юрія Андруховича, Олеся Ульяненка, Євгена Пашковського, а також таких класиків, як Іван Нечуй-Левицький, чи з покоління Розстріляного Відродження — Тодося Осьмачку. Якщо йдеться про письменниць, Зборовська зосереджується на творах Оксани Забужко, Лесі Українки та Мілени Рудницької. У другій частині, де Зборовська виступає під іменем Марії Ільницької, домінують теми, які без сумніву можна назвати типово феміністичними, а саме: стосунки між дочками і матерями, проблема погодження материнства з професійною кар'єрою, рівність статей, навіть медичні негаразди на зразок рака грудей. Безперечно, гібридність критичного жанру, яку пропонує Зборовська, відкриває нові можливості для літературознавства. Чи це матиме якесь постійне застосування — це зовсім інше питання. Правдоподібно, що ні. Усе ж, Зборовська ввела суб'єктивний підхід у літературознавчих дослідженнях.

З усіх колишніх представників Київського Гендерного Центру, одна Зборовська прилюдно заявила, що відходить від фемінізму. Її найновіші праці зосереджуються головно на психоаналізі. На увагу заслуговує її монументальна монографія *Код української літератури. Проект психоісторії*

новітньої української літератури (Київ 2006). У ній проводиться думка, що у здорових суспільствах література, як один із найбільш інтелектуальних видів мистецтва, несе гармонійний баланс материнського та батьківського компонентів, тоді як у колоніальних літературах існує їхня диспропорція.

Жіноча белетристика

Поєднання фемінізму і питання національної тожсамості в творах сучасних письменниць не аж так наявне, проте воно, безумовно, присутнє. Найбільш відома сучасна письменниця, Оксана Забужко, в романі *Польові дослідження з українського сексу* (Київ 1996) саме підкреслює паралелі між національним й особистим, з однаковою пристрастю представляючи гендерні питання. Чоловічу слабкість чи брак мужності Забужко зіставляє з історичною імпотенцією України як нації. Слабкі чоловіки, колоніальні суб'єкти, згідно з нею, не спроможні будувати держави, а свої репресовані фрустрації часто виражають у формі знущань (чи то фізичних, чи психологічних) над жінками. Головна героїня роману Забужко закохується в українському митцеві, але не знаходить з ним порозуміння, а їхні статеві стосунки схожі на знущання, ніж на еротичну насолоду. Забужко з клінічною точністю розкриває найінтимніші сфери жіночого тіла і жіночої сексуальності. І, мабуть, саме це найбільшою мірою витворило почуття солідарності серед жінок-читачок. Отже, тілесність як тема яскраво зображена в цьому творі письменниці. Тіло героїні *Польових досліджень*, нешановане і зловживане партнером, це одночасно метафора тіла нації, нешанованого його найближчими, тобто співвітчизниками. Усвідомлення жіночого тіла як потенційного місця культурної та національної наративності і відчуття автономності жіночої суб'єктивності, що саме висунені на чільні місця в *Польових дослідженнях*, є і тими новими пропозиціями в гендерній тематиці сучасної української літератури. Забужко в інтерв'ю зі мною і соціологом Олександром Грицак з Рід Колледжу, проведеному нами в червні 2009 р., підсумувала це ось так: «Повне звільнення і зірвання з рядом радянських і постколоніальних стереотипів наступило щойно в середині 90-х, з публікацією *Польових досліджень з українського сексу*, моєї досі найбільш відомої книжки, в котрій я переклала питання національної і культурної ідентичностей та національних травм на мову жіночого тіла».

Молодша від Забужко, Світлана Пиркало у повісті *Зелена Маргарита* (Київ 2001) також займає позицію щодо фемінізму в сучасній Україні, а подекуди торкається й національного питання. Однак робить це з гумором і великою дозою іронії, а не серйозно, як це в Забужко. Пиркало неодноразово пародіює всякі гендерні стереотипи й кліше, наприклад, кілька наступних рекламних заголовків з її повісті говорять самі за себе: «Нарада: Як стати зіркою, посібник для бізнес-леді»; «Найкраща пудра для мізків: тепер у новій упаковці»; «Чоловік як істота надзвичайно корис-

на»; «Мобільний телефон як міра сексуального достоїнства». Пиркало має винятковий талант зачіпати контroversійні теми легко й безпретензійно. Цікаво також відзначити, що її героїня — Марина, до речі — переконана феміністка, поставлена перед вибором, чи залишитися в Україні, чи виїхати за кордон, таки залишається вдома, хоча навчання в західній країні доволі спокушаюче. Однак верх бере її почуття приналежності до своєї країни, особливо в період становлення нової державної дійсності.

У романі *Колекція пристрасстей* (Львів 2001) Наталки Сняданко, більш-менш ровесниці Пиркало, маємо дещо інакший сюжет. Тут героїня Олеся, студентка університету, покидає свій рідний Львів і їде працювати як няня для одної німецької сім'ї. Сняданко, подібно як Пиркало, не без гумору та іронії змальовує стосунки героїні Олесі з чоловіками різних етнічностей (росіянином, німцем та італійцем) для того, щоб кінець кінцем одружити її з українцем у Львові після всіх її європейських мандрів. Питання національної ідентичності зумисне вплітається в статеві зносини з чужинцями, наче б письменниця хотіла підкреслити, що існує серйозна кореляція між етнічністю і тим, як досвідчується тілесна насолода.

У царині поезії національні питання приховані, особливо в поетес молодшого покоління. На перший план висувається тут самоідентичність жінки і її рівноправне місце в суспільстві. Маріанна Кіяновська, наприклад, у збірці *Міфотворення* підкреслює жіночу самодостатність і автономію, але уникає зображень жінки як матері. Будь-яка згадка щодо другорядності жінки заперчується і розглядається як несумісність з Буттям:

Є я і ти, і є тривання Бога⁶.

Лірична героїня Кіяновської не відкидає любові і взаємин з чоловіками, але робить їх підрядними до своєї власної суб'єктивності. Натомість її збірка *Звичайна мова* (Київ 2005) наголошує і тілесність інтимних стосунків, наприклад:

трохи любові на кінчиках пальців
на кінчику язика трохи любові
як вода просвітлена місяцем
тіло жінки глибоке і голубе (51)

якщо ти мені не віриш якщо ти не бачиш листя
кольору того меду кольору того і того
того і того тіла тіла твого і мого
якщо ти не бачиш листя
значить іще не осінь (10)

і досвід жінки як матері:
тіло матері бильце ліжка стіна
що є слова
коли треба кричати?

⁶ М. Кіяновська, *Міфотворення*, Київ 2000, с. 29.

жодна
народжуючи дитину
навіть та що народжуючи не вміє
що знає все нічого не знаючи
навіть я
якій згадався цей вірш (60).

Мар'яна Савка, на відміну від Кіяновської, іронічно деконструює патріархальні міфи про жінок, котрі нібито прагнуть віддатися 'справжнім мужчинам'. Вона також пригадує читачам, чому жінок не розуміють, а тому, вона каже, що вони залишаються, так би мовити, непрочитаними:

усе була жінка
відкрита на першій сторінці
відтак не прочитана⁷.

Людмила Таран, ще одна поетеса, але дещо старшого покоління, котра винятково причетна до формування феміністичного дискурсу в незалежній Україні, іде навіть далі. Вона експериментує гендерними ролями, приймаючи чоловічий погляд і споглядаючи жіночу сексуальність крізь чоловічу часто похитливу перспективу. Таким способом, Таран розкриває й одночасно деконструює тенденцію чоловіків трактувати жіноче тіло як об'єкт. Не означає це однак, що відкидає вона можливість діалогу між статями:

Жінки — це інші. Стережися
Очей замислених і млосних:
Вони у погляді твоєму
Жадають бачити себе.

Але й ви, чоловіки, — такі самі! —
Додала ти, сміючись і прикликаючи мене⁸.

Це тільки декілька прикладів жіночих голосів у поезії та прозі в українській літературі періоду незалежності. Як я згадала на самому початку, цих голосів — справді багато, і це є нове. Я зосередилася тільки на тих зразках, що особисто мене заінтригували й привернули мою увагу. Але таких зразків можна б навести більше, і це надійне явище в сучасній українській літературі.

Якщо подивимось на цілість жіночого літературного дискурсу в Україні пори незалежності, то, без сумніву, перше, що кидається в очі — це його прогресивний характер і орієнтир на Європу. Ця тенденція не лише тематична, вона також стосується джерел інспірації, від теоретичних до просто життєвих. Жінки-критики відсвіжили українське пострадянське літературознавство, ввели нові методології і загалом працюють в рамках західного постструктуралізму. Жінки-автори самостверджують свій унікальний голос, експериментують жанрами і темами та, головне, віддзеркалюють становлення нових обставин у молодій державі.

⁷ М. Савка, *Гірка Мандрагора*, Львів 2002, с. 71.

⁸ Л. Таран, *Колекція коханок*, Львів 2002, с. 36.

Gender discourse in contemporary Ukrainian literature

Summary

This paper elucidates the main trends in Ukrainian literary discourse since independence and argues that the contribution of women authors is not only quantitatively substantial but also qualitatively significant both in literary criticism and in belles-lettres. Women critics revolutionized literary scholarship by making it subjective and theoretically challenging. Employing feminist, psychoanalytic, and phenomenological approaches, these female scholars introduced novel modes of reading and literary analysis, and reinterpreted classic works and authors of Ukrainian literature. They were also in part responsible for establishing first gender centers in academia. Women writers and poets, on the other hand, introduced gender issues in belles-lettres, focusing on female subjectivity and advancing progressive attitudes and ideas. Women's writing is by and large pro-Western and reflects challenges and new conditions facing Ukrainian post-Soviet society.

Keywords: gender, feminism, body, women's writing, literary discourse, contemporary Ukrainian literature.